

АНТРАПОНІМЫ СТАРОБІНШЧЫНЫ

The surnames of Starobinschina, which is situated in the central part of the Republic of Belarus, were analyzed in the article. It gives a possibility to think that specific marks and sources for the forming of the surnames of this region, typical for the surnames of all Belarus. The surnames, like not one of the lexical layers, are closely connected with everyday life and activity of the human being. The connect various ages of the social and cultural development; involve the past and the present.

Уводзіны. Вывучэннем прозвішчаў займаецца асобны раздзел мовазнаўства – антрапаніміка (ад грэч. *a'anthropos* – чалавек і *o'nyma* – імя). Антрапонімы – уласнае імя, імя па бацьку, прозвішча, імя-мянушка, псеўданім. Антрапонімы з'яўляюцца састаўной часткай лексічнага складу мовы. У адрозненне ад катэгорыі агульных слоў, якія звычайна выконваюць намінацыйную функцыю, яны, апрача таго, адлюстроўваюць дачыненне чалавека да навакольнага асяроддзя і разнастайных заняткаў, сведчаць аб стане сацыяльнага і культурнага жыцця грамадства ў пэўны перыяд, даносяць характар узаемаадносін паміж людзьмі. І гэта натуральна, бо ні адзін з пластоў лексікі так цесна не звязаны з паўсядзённым жыццём і дзейнасцю чалавека, як уласныя імёны, імёны па бацьку і прозвішчы. Пастаянна бытуючы ў асяроддзі людзей і ў той жа час развіваючыся разам з грамадствам, антрапонімы ў пэўным сэнсе звязваюць розныя эпохі сацыяльнага і культурнага быцця народа, убіраюць у сябе ўстойлівае мінулае і ўзнікае новае.

Зразумела, што фарміраванне антрапаніміі і шляхі развіцця сістэмы іменавання ў розных народаў былі неаднолькавыя, хоць з'ява гэта па сваёй прыродзе і грамадскай сутнасці адносіцца да агульначалавечых. Вось чаму адны народы (палякі, балгары, чэхі) абыходзяцца двухступеннай сістэмай іменавання, пры якой за кожным чалавекам замацоўваецца толькі імя і прозвішча, у той час як беларусы, рускія, украінцы выпрацавалі трохступенную іменалагічную сістэму. У адпаведнасці з гэтым чалавек надзяляецца яшчэ і імем па бацьку.

З гэтым вынікае, што і ў моўных адносінах нацыянальныя і іменаслоўныя сістэмы ішлі сваімі шляхамі развіцця, выпрацоўваючы ўласныя сродкі і тыпы іменавання. А інакш і быць не магло. Каб уваходзіць у лексічны стан той ці іншай мовы, антрапонімы павінны адпавядаць унутраным законам гэтай мовы, валодаць уласцівымі ёй фанетыка-марфалагічнымі якасцямі, падпарадкоўвацца яе вымаўленча-акцэнталагічным нормам.

Асноўная частка. Пачатак вывучэння беларускай антрапаніміі адносіцца да XIX ст. Але ў спецыяльнай літаратуры дарэвалюцыйных часоў мы не знаходзілі ніводнага значнага даследавання, прысвечанага разгляду беларускай антрапаніміі.

Далей можна зазначыць, што апублікаваныя Я. Тарапоўскім тры невялікія артыкулы «Соображения о суффиксах, входящих в состав западно-русских фамилий и названий сел и деревень в Белоруссии» (1892), «Образование главнейших имен существительных и прилагательных» (1903), «Значение местоименных речений словообразований» (1912) носяць апісальна-папулярны характар і закранаюць толькі асобныя тыпы прозвішчаў, пераважна ў плане іх марфалагічнай забудовы.

Мала даследаванняў у галіне беларускай антрапаніміі апублікавана і ў XX ст., у савецкі перыяд. Калі браць іх у храналагічнай паслядоўнасці, то перш за ўсё неабходна назваць артыкулы М. Л. Грынбалта «Анамастыка як крыніца вывучэння гісторыі і этнаграфіі беларускага народа» (1958) і «К вопросу об участии литовцев в этногенезе белорусов» (1959), у якіх анамастычны матэрыял вывучаўся не ў плане станаўлення і развіцця беларускай антрапаніміі, а з пункту погляду таго, наколькі ён можа служыць крыніцай пры распрацоўцы праблемы этнагенэзу беларусаў. У працы М. В. Бірылы «Беларускія антрапанімічныя назвы ў адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў» (1963) грунтоўна разглядаюцца лінгвістычныя праблемы беларускай антрапаніміі, выяўлены лексічныя асновы і самаўтваральныя фарманты, арэалы пашыранасці.

Самым значным даследаваннем у галіне анамастыкі трэба лічыць трохтомную манаграфію М. В. Бірылы «Беларуская антрапанімія» (т. 1 – 1966 г.; т. 2 – 1969 г.; т. 3 – 1982 г.).

Вядомы вучоны ўпершыню разгледзеў фарміраванне беларускіх прозвішчаў як на аснове ўласных асабовых імён, так і апеляцыйнай лексікі рознай прыналежнасці. Акрамя таго, аўтар рэканструяваў каля 10 тыс. антрапонімаў дапрозвішчанага перыяду, значная частка якіх не засведчана помнікамі пісьменнасці XV–XVI стст.

Больш падрабязна спынімся на даследаванні прозвішчаў. Што ўяўляе прозвішча і які раздзел мовазнаўства займаецца яго вывучэннем? Прозвішча – гэта родавая назва асобы, якую чалавек атрымлівае пры нараджэнні. Напрыклад, нарадзілася дзіця, імя яму не далі, але ў яго ўжо ёсць прозвішча. Яно паказвае, што дзіця належыць да пэўнай сям'і.

Само слова «прозвішча» (лацінскае «фамілія») абазначае «сям'я». Першыя прозвішчы, якія былі спадчыннымі (сын атрымліваў прозвішча бацькі), існавалі ўжо ў Старажытнам Рыме. У заходняй Еўропе прозвішчы ўвайшлі ва ўжытак у XV ст. У Расіі яны ўведзены законам у XVI ст. Іх уводзілі ў такой паслядоўнасці: спярша для князёў і баяр, потым для дваран і знатных купцоў, затым і для іншых груп.

Сялянам прозвішчы ў абавязковым парадку пачалі даваць толькі пасля адмены ў 1861 г. прыгоннага права. На Беларусі першыя прозвішчы зафіксаваны ў дакументах XVI–XVII стст.

Прозвішча – важная катэгорыя, афіцыйна замацаваная за пэўнай асобай. Яно не ўзнікае і не знікае па чым-небудзь жаданні, не змяняецца адпаведна з нашымі сімпатыямі ці антыпатыямі да носьбіта.

Больш за тое, прозвішча захоўвае сваю стылістычную нейтральнасць, хоць аснова яго можа быць ускладнена суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі. Прозвішчы перадаюцца ў спадчыну ад бацькоў да дзяцей, запісваюцца ў пашпартах, пасведчаннях аб нараджэнні, аб шлюбе і ў дыпламах.

Паходжанне прозвішчаў. Разнастайнасць прозвішчаў абумоўлена вялікай колькасцю разнародных элементаў, выкарыстаных у якасці іх асноў. Да іх належаць як спрадвечныя, так і запазычаныя словы. Паводле стану ў мове – гэта асабовыя імёны, імёны па бацьку, мянушкі, а таксама геаграфічныя назвы, назвы плямён і народаў, апелятыўная лексіка мовы. Сотнямі нябачных сувязей звязаны прозвішчы з жыццём грамадства, з яго культурай, якая складаецца з сукупнасці матэрыяльных і духоўных дасягненняў. Мова, літаратура, мастацтва, рэлігія, філасофія адносяцца да духоўнай культуры. Сам слоўніковы склад мовы жыва рэагуе на прагрэс, адпаведна ўсё новае знаходзіць адлюстраванне ў іх. Таму ўтворанае ў тую ці іншую эпоху імя суадносіцца з яе культурнымі і гістарычнымі традыцыямі, нясе інфармацыю і выступае непаўторным помнікам свайго часу. Багаце і стракатае асноў прозвішчаў нагадваюць энцыклапедыю мовы, штодзённага жыцця, умоў існавання, спосабаў і формаў задавальнення матэрыяльных і духоўных патрэбаў людзей. Сярод іх ёсць асновы, што адлюстроўваюць розныя бакі рэчаіснасці. Адсюль вынікае, што крыніцамі для ўтварэння прозвішчаў з'яўляюцца ў першую чаргу:

- 1) уласныя асабовыя імёны;
- 2) назвы месца пражывання ці паходжання;
- 3) назвы заняткаў, прафесій;
- 4) індывідуальныя рысы (псіхічныя, фізічныя і інш.) першага носьбіта;
- 5) назвы раслін і жывёл, з'яў прыроды.

Прозвішчы, утвораныя ад уласных імён. Іх вельмі многа. Калі мы хочам даведацца пра паходжанне такіх прозвішчаў, трэба звярнуцца да новага раздзела мовазнаўства – анамастыка.

Большасць імён звязана з царкоўным календаром, які дае іх рэлігійнае паходжанне.

Прыкладзём некалькі прыкладаў:

Абрам – вялікі бацька народаў; Адам – злеплены з гліны; Аляксандр – абаронца людзей; Богдан – дадзены Богам; Васіль – царскі; Віктар – пераможца; Гаўрыла – Божы воін, Божая абарона; Даніла – Божы суд; Еўдакім – добра праслаўлены; Елізар – Божая дапамога; Захар – помні пра Бога; Іван – дар Багоў; Ілья – сіла Бога; Міхаіл – боскі; Назар – прысвечаны Богу; Раман – рымскі, рымлянін; Сямён – пачуты; Серафім – вогненны, палымяны; Фёдар – дар Багоў; Цімох – богабаязлівы; Эмануэл – з намі Бог; Яўхім – благадушны; Якім – падтрымка зверху.

Зрэдку сустракаюцца прозвішчы, якія супадаюць з імёнамі (у іх можа мяняцца націск).

Пры аналізе картатэк прозвішчаў г. п. Старобін такіх выяўлена мала.

А вось прыклады некаторых прозвішчаў, утвораных ад асабовых імён:

Дзям'янчук (Дзям'ян), Лукічоў (Лука), Пракаповіч (Пракоп), Аляксеў (Аляксей), Сямёнаў (Сямён), Левановіч (Лявон) і інш.

Прозвішчы, утвораныя ад імён людзей, можна падзяліць на некалькі падгруп:

1) утвораныя ад ранейшых прыналежных прыметнікаў. Фармальна прыкмета такіх прозвішчаў – суфіксы -ін- (-ын-), -оў- (-аў-), -еў-; да самога прозвішча можна паставіць пытанне: чый? Прыкладзём прыклады: Філіпаў, Іваноў, Клімаў, Нікулін, Анікееў, Макараў, Міронаў, Сапронаў;

2) якія паказваюць маладзейшы ўзрост і залежнасць, ад чыйго імені ўтвораны. Суфіксы: -чык, -ык, -ук (-юк): Семянчук, Абрамчук, Тарасюк, Дзям'янчык, Раманюк, Масяйчук, Панасюк.

3) утвораныя ад уласнага імені пры дапамозе памяншальна-ласкальных суфіксаў: Васько, Валодзька, Майсечык, Марчык;

4) утвораныя ад імён па бацьку (у імені па бацьку націск звычайна падаў на корань, у прозвішчы перайшоў на суфікс). Суфіксамі сталі -овіч, -евіч (-эвіч), -іч: Багдановіч, Васілевіч, Данілевіч, Ермаковіч, Ляўковіч, Максімовіч, Пракаповіч, Хоміч, Тарасевіч;

5) прозвішчы ўкраінскага паходжання: Пятрэнка, Абраменка, Пракапенка, Саўчанка, Паўлючэнка.

Прозвішчы, утвораныя ад назваў жывёл, раслін, з'яў прыроды. Раслінны і жывельны свет стаў асновай для вельмі многіх сучасных прозвішчаў. Гэтай з'яве можна даць два тлумачэнні:

1. У якасці прозвішча магло замацавацца дахрысціянскае імя чалавека або назва яго роду ці таго бажаства, якому род пакланяўся да ўвядзення хрысціянства ў 988 годзе (падпольна, насуперак царкве і значна пазней).

2. Прозвішчам магло стаць слова, якое абазначае нейкую якасць чалавека, рысу яго характэру паводзін. Чарнявага чалавека маглі назваць

Жуком, дужага – Мядзведзем, добрага спевака – Салавейкам, чалавека з вялікім носам – Дзятлам.

Прозвішчы гэтай групы можна падзяліць на тры падгрупы:

1) прозвішчы ад назвы без змен: Акула, Мароз, Бурак, Верабей, Кот, Козел, Сокал, Муха, Сарока, Салавей, Рамашка, Комар, Канаплянік, Чайка;

2) прозвішчы ад назваў, да якіх дабаўляўся суфікс: Беразоўскі, Быкаў, Баранчык, Вераб'ёў, Голубеў, Дубік, Зайцаў, Казлоў, Казлоўскі, Лазоўскі, Бараноўскі, Курак, Муравейка, Вераб'ёў, Барун, Месячык;

3) прозвішчы, прамая сувязь якіх з раслінна-жывёльным светам страчана, устанаўліваецца яна толькі шляхам даследавання, шляхам пошукаў у слоўніках ці іншых мовах: шыкун – парода шэрых дамашніх гусей; чэкан – пачатак кукурузы (татарскае).

Прозвішчы, у якіх адлюстраваны рысы характару, уласцівасці розуму, наводзіны, знешнасць чалавека. Гэта адна з самых вялікіх груп прозвішчаў. Некаторыя з іх – фармальныя прыметнікі: Гладкі, Красненькі. Але большасць – назоўнікі, утвораныя ад прыметнікаў (вельмі рэдка – ад назоўнікаў ці дзеясловаў): Бародка, Вялічка, Гарбач, Гарбацэвіч, Розум, Чарняк, Чарняўскі, Чарнышэвіч, Шчэрба, Баляўцаў, Вялько, Рудэнка, Даўговіч, Навіцкі, Новік, Кудраўцаў, Белавус, Рьжко, Цапко.

Другую падгрупу складаюць прозвішчы, сэнс якіх высвятляем даследаваннем. Цікава, што большая частка з іх зафіксавала адмоўныя якасці. Відаць, нашы продкі таксама не даравалі, не праходзілі абыякава, калі бачылі дрэннае ў чалавеку, замацоўвалі яго ў ацэнчнай асуджальнай мянушцы, якая потым ператваралася ў прозвішча. Такіх прозвішчаў многа. Вось прыклады найбольш выразных: Вабішэвіч – той, хто вабіць, прываблівае; Забаўка – забавляе; Гарленка – гарласты; Ліннік – той, хто ліняе, лысее; Марчык – марчыць, мучыць тугою; Сяўрук – пануры, хмуры, Хілько – хіліцца; Юркевіч, Юрчык – юрлівы, непаседлівы, жвавы; Шуневіч – магчыма, ад «шуня»: гарачка, ліхаманка, трасца; Скачко – скача; Трушынскі – трушчыць; Бібік – абібок.

Прозвішчы па характары мясцовасці. Невялікая група прозвішчаў звязана з мясцовасцю, рэльефам, паказвае, дзе жыў чалавек: Груда – на грудзе, высокім месцы; Гаеўскі – у гаі; Беразоўскі – у беразняку; Дубовік – у дубове; Сушко – на сухім месцы; Падліпаў – пад ліпай; Гурыновіч – на гары (польскае гура – гара); Загараднюк – за агародамі; Лясун – у лесе.

Некаторыя прозвішчы паказваюць, калі і як пасяліўся тут чалавек: Новік, Новікаў, Навіцкі – новы чалавек, які нядаўна тут, у гэтай мясцовасці пасяліўся; Прыбытак – чалавек, які прыбыў з іншай мясцовасці.

Часта прозвішча паказвае, адкуль чалавек паходзіць, з якой мясцовасці: Паляшук, Магілявец, Мурманец.

Прозвішчы па прафесіі, характары, занятку. Ад назвы прафесіі, працоўнай дзейнасці, роду заняткаў узнік шэраг прозвішчаў: Каваль, Кавальчук, Каваленя, Кавалёў, Ганчар, Кравец, Мельнікаў, Ткачук, Пекар, Чабан, Дойлід, Кузняцоў, Вінакураў, Кухаронак, Сукач (сучыць пражу).

Прозвішчы ад назвы нацыянальнасцей. Гэта ў першую чаргу прозвішчы ад назваў тых народаў, чые шляхі гістарычна былі звязаны, перакрываўваліся з лёсам беларусаў: Палякоў, Ляшук, Літвінчук, Жыдзецкі, Хахлоў.

Прозвішчы, якія ўказваюць на сацыяльнае становішча чалавека. Пераважная большасць такіх прозвішчаў не патрабуе тлумачэння: мы бачым, ад якога слова прозвішча ўзнікла і ведаем сэнс гэтага слова. Сюды адносяцца наступныя прозвішчы: Вайцэховіч (войт), Казакевіч (казак), Кароль (кароль), Жаўнерык (жаўнер), Царкевіч, Царык (цар), Ключановіч (ключнік), Старавайтаў (войт).

Прозвішчы неславянскага паходжання. Для чалавека характэрна цяга да новага. Людзі на адным месцы не сядзяць, часта пасяляюцца не толькі ў іншай вёсцы, горадзе свайго рэгіёна, але і ў вельмі аддаленых мястэчках: беларус – у Сібіры, татарын – у Прыбалтыцы і г. д. Вось так перамяшчаюцца і прозвішчы. Іх паходжанне можна высветліць толькі тады, калі ведаеш мову, з якой прыйшло прозвішча, граматычныя асаблівасці гэтай мовы. Яўна неславянскага паходжання наступныя прозвішчы Старобіншчыны: Буд-Гусаім, Гертэль, Кедаць, Кушнер, Мазлум, Гебертсбауэр, Гіршвельд.

Невысветленыя прозвішчы. Іншы раз здаецца, што паходжанне прозвішча ўстаноўці лёгка, але гэта не так. Бывае, што мы пападаем у палон так званай народнай этымалогіі, найўнага і ненавуковага тлумачэння, неабгрунтаванага, не падмацаванага моўнымі доказамі. Возьмем, напрыклад, прозвішча нашай мясцовасці Курловіч. Здаецца, яно распадаецца на два словы: курэй лавіць. Значыць, Курловіч – той, хто ловіць курэй. На самой жа справе прозвішча Курловіч паходзіць ад слов «курула», што значыла «п'яніца, гультай».

Не высветлена паходжанне ў рэгіёне наступных прозвішчаў: Жлобіч, Шульга, Луцэвіч, Бурко, Бурта, Варава, Добыш, Жэгроў, Кедаць, Каско, Панада, Пігаль, Поцюс, Яшчанка і інш.

Спосабы ўтварэння. Па будове прозвішчы можна раздзяліць на наступныя групы:

Корань: Ганчар, Брыль, Мароз, Бань, Ліхтар, Сокал, Бібік, Русак, Біч, Ліс;

Корань + канчатак: Шчатко, Храмы, Груда, Прызба, Прыма, Рамашка, Сарока, Каляда, Муха, Чайка, Акула, Аладка;

Корань + суфікс (самы прадуктыўны спосаб утварэння прозвішчаў): Дубік, Пузевіч, Жданюк, Курыльчык, Царык, Гучык, Назараў, Тор-

чык, Дражын, Жураўлевіч, Адамчук, Якімовіч, Іваноў, Ласевіч, Зайцаў, Жарын;

Корань + суфікс + канчатак: Бародка, Бародуля, Лычкоўскі, Грудзько, Гарленка, Дастанка, Чарніцкі, Мыслейка;

Прыстаўка + корань + суфікс + канчатак: Абламейка, Прахоцкі.

Прозвішчы, утвораныя шляхам складання асноў ці зліцця слоў: Макаед, Байтус, Буд-Гусаім, Багамазаў, Маскадыня, Магілявец.

Заклучэнне. Прааналізаваўшы каля 900 прозвішчаў Старобіншчыны, якая размешчана ў цэнтральнай частцы Беларусі, можна зрабіць выснову, што найбольш тыповымі для гэтага рэгіёна з'яўляюцца прозвішчы, паходжанне якіх звязана:

1) з уласнымі асабовымі іменамі – 42%;

2) з індывідуальнымі рысамі чалавека – 31%;

3) з назвамі жывёл і птушак, з'яў прыроды – 27%.

Прычыны іх высокай частотнасці акрэслены ў адпаведных раздзелах.

Аналіз спецыфічных прымет прааналізаваных антронамаў выявіў, што найбольш пашыранымі спосабамі ўтварэння прозвішчаў гэтага рэгіёна з'яўляюцца наступныя:

I. Суфіксальнага ўтварэння:

1) -оў / -еў / -аў – 19%;

-ін (-ын) – 9%;

2) -скі / -еўскі (-оўскі) – 13%;

-аўскі / -інскі / -цкі – 12%;

3) -овіч / -евіч / -авіч – 26%;

4) -енка / -энка / -анка – 21%;

II. Лексіка-семантычнага ўтварэння:

1) уласнае асабовае імя – 40%;

2) назоўнік – 36%;

3) прыметнік – 24%;

Калі параўнаць вышэйпералічаныя адзнакі прозвішчаў рэгіёна з традыцыямі беларускай анамастыкі, то можна зрабіць вывад, што прадукцыйнасць гэтых тыпаў ў працэнтных суадносінах прыблізна такая ж: прозвішчы, прааналізаваныя ў рабоце, найбольш пашыраны на тэрыторыі ўсёй Беларусі, што звязана з размяшчэннем гэтай мясцовасці ў цэнтральнай частцы рэспублікі.

Літаратура

1. Богуш, С. З этымалогіі прозвішчаў / С. Богуш // Роднае слова. – 1995. – № 11. – С. 64–65.

2. Лемцюгова, В. Тапонімы на -ічы ў часе і прасторы / В. Лемцюгова // Роднае слова. – 1995. – № 12. – С. 54–58.

3. Лыч, Л. Тапанімія і этнас / Л. Лыч // Роднае слова. – 1992. – № 12.